

TÜRKİSTAN'DA TÜRK-İSLÂM YAZITLARI Kırgızistan'daki "Çiyin-Taş" Yazıtı Örneđi

Kayrat BELEK

Kırgızistan-Türkiye "Manas" Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü
kairat.belek@manas.edu.kg, kayratbek@gmail.com

Öz

Kırgızistan sınırları içinde kalan topraklar Türk-İslâm tarihi açısından büyük önem taşırlar. Söz konusu topraklarda, başta Karahanlılar olmak üzere, Türk boylarına ait Arap harfli pek çok yazıt bulunmaktadır. Bu çerçevede Kırgızistan coğrafyası, Ortaçağ'da yaşayan Türk boylarının –özellikle Karahanlıların– kültür ve tarihlerinin incelenmesi açısından büyük önem taşır. Bu bölgede arkeolojik kazılar sırasında elde edilen kalıntılar, epigrafik ve numizmatik veriler ve tarihî kaynaklar, Karahanlılara ait kültürel mirasın ortaya çıkarılmasında önemli bir yere sahiptir. Karahanlı dönemine ait geleneksel kültür yazıtlarının incelenmesi, göçebe Türk topluluklarının ekonomik ve sosyal hayat tarzlarına ışık tutacak olması bakımından da son derece gereklidir.

Çalışmamızda, bu konudaki mevcut bilgilere sınırlı ölçüde de olsa katkı sağlamak amacıyla Kırgızistan'da gerçekleştirilen epigrafik ve arkeolojik araştırmalar sırasında bulunan Çiyin-Taş adlı yazıtlar üzerindeki Türk-İslâm sosyal hayatına dâir bilgileri incelemeye çalışılacağız.

Anahtar Kelimeler: Kırgızistan, Türk, Türkistan, Türk-İslâm, Arap harfli yazıtlar, Çiyin-Taş yazıtları.

TURKISH-ISLAMIC INSCRIPTIONS IN TURKESTAN "Chiyin-Tash" Inscriptions in Kyrgyzstan

Abstract

The territory within the boundaries of Kyrgyzstan is highly important for Turkish-Islamic history. The territory contains many Arabic inscriptions belonging to Turkic tribes and especially Karahanids state. As a result the exploration of the territory of Kyrgyzstan is one of the great importances in studying of history and culture of Turkic nomads of the middle ages, and Karahanid nations. From historical sources and archaeological researches (including numismatic and inscriptions), there were discovered a lot of valuable historical monuments concerning the Karahanids period. Research of a place and value of Karahanids inscriptions in the system of traditional cultures of Karahanids enables to restore an original picture of economic and social life of the Turkic nomadic society.

The present work introduces the transcription of the inscriptions Chiyin-Tash which was found in Kyrgyzstan, one of the Karahanids territories, as the result of archaeological researches. As a result of the inscriptions Muslim-Turkic social life, as we highlighted in our paper's title.

Keywords: Kyrgyzstan, Turkish, Muslim-Turkic, Turkstan, Arabic inscriptions, Chiyin Tash inscriptions.

Giriş

Kırgızistan'da Isık-Göl'e bağlı *Ak-Ölöng* köyü yakınındaki *Çiyin-Taş* (Yazılı-Taş) adlı dağlık alan, hem Taş Devri izlerini, hem de eski runik harfli Köktürk yazıtlarını barındırması bakımından muhteşem bir açık hava müzesi gibidir (R. Alimov, et al., 2010). Burada 2012 yılında Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi'nce yürütülen arkeolojik saha araştırması sırasında Arkeolog Kubatbek Tabaldiyev ve Türkolog Talaybek Abdıyev tarafından Arap harfli dört yazıt bulunmuştur (Resim 1).

Bunların incelenmesi sırasında, 1 ve 2 numaralı yazıtlarda konar-göçerlere ait damga tasvirli çizgiler ve runik harflere benzer şekiller tespit edildi (Resim 2). Bu çizgilerin ve harfleri andıran şekillerin paleografik özellikler taşımaları, Arap yazı stilinde olduğu gibi birbirlerini tâkip edecek şekilde dizilmiş olmaları ve muhtevâlarının birbirine benzemesi dikkatimizi çekti. Bunun üzerine, söz konusu şekil ve yazıları daha detaylı bir incelemeye tâbi tuttuk. Şekil ve yazıların yazılış karakterleri, okuduklarında ortaya çıkan dil özellikleri ve istif durumları, bunların Karahanlı döneminden ziyade klâsik Çağatay dönemine âit oldukları yönünde bizde bir kanaat oluşturdu. Çünkü Karahanlılar dönemindeki yazıtların daha çok *kūfi hattı* ile Arapça yazıldıkları ve genelde dinî muhtevâlî oldukları bilinmektedir (Kraçkovskaya, 1919:3-27; Nastiç, 1983: 221-234). Ancak söz konusu yazıtların her ne kadar Çağatay dönemine âidiyeti yönünde bir kanaat taşıyor olsak da, bu hususta şimdilik kesin bir hüküm verecek durumda olmadığımızı belirtmek durumundayız. Öte yandan, yazıtlar üzerinde, incelemeye çalıştığımız yazı ve şekillerle ilgisi bulunmayan birtakım çizikler de bulunmaktadır. Bunlar, şu veyâ bu şekilde buraya yolu düşenler tarafından rastgele çizilmiş olmalıdır. Dolayısıyla bu durum, yazıtların çözümünü güçleştirmektedir. Ancak karşılıklı güçlüklerin, söz konusu yazı veyâ şekilleri bütünüyle değerlendirilemez duruma sokmadığımızı söyleyebiliriz. Bu sebeple, yazıtlarda geçen her kelimeyi ayrı ayrı inceleyerek, ortaya çıkan nefice ile ilgili düşüncelerimizi paylaşmak istiyoruz.

1. Yazıtın Okunuşu ve Problemler

1.1. Birinci satır, *اوج كشي كلوب* “Üç kişi kelüb” şeklinde okunmaktadır. Satırda kullanılan harflerin noktalarının da bulunuyor olması, işimizi kolaylaştırmıştır. Satırı oluşturan üç kelime *harekelendirildiği* takdirde, okuyuşta hatâ bulunmadığını rahatlıkla söyleyebiliriz.

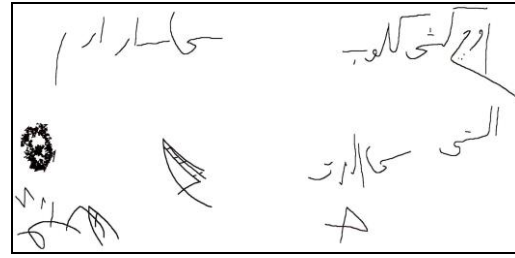
1.2. İkinci satırı, *التي سحا الرت* “*Altı seca ölirtî*” şeklinde okumayı tercih ettik. Satır içinde noktalı harfler bulunması, okumayı bir nebze kolaylaştırmaktadır. Ancak okunması tereddüt oluşturan ibâre, ortada yer alan kelimedir. Çünkü *سحا* şeklinde yer alan ibâreki ح (H) ve س harfleri noktalandığında ش ve ج , چ , خ (Ş, C, Ç, Hı) şeklinde de okunabilmektedirler. Dolayısıyla söz konusu ibâreden *seca, seça, süca, şüça, seha, seòa, sheha, şeòa, şüha, şüòa ...* gibi *harekelenme* durumuna göre kimisi mânâlı, kimisi mânâsız bir takım kelimeler elde edilebilmektedir. Fakat birinci satırla ikinci satırı mânâ bakımından değerlendirdiğimizde, bizim okuduğumuz şeklin daha doğru olduğunu ileri sürebiliriz. Karahanlılar döneminde bazı hükümdarlar için *şücâ* ve *suca* kelimeleri birer lakap olarak kullanılmıştır. Ancak bu durumda lakabın başına bir de *ebû* kelimesi getirilmekte (*ebû şücâ...*), ardından bir isme yer verilmekte idi (mesela: Ebu Şüca Süleyman Kara Hakan bin Yusuf gibi). Fakat hemen belirtelim ki, bugün *şüca* olarak okuduğumuz kelime, Arapçada *شجاع şücâ'* şeklinde yazılmaktadır. Diğer taraftan, elimizdeki metin, yukarıda da ifâde ettiğimiz gibi, Karahanlı döneminden ziyade Hâkânî veyâ klâsik Çağatay Türkçesi yazı stilini andırmaktadır. Bu sebeple söz konusu ibâreyi *secâ* şeklinde okumayı tercih ettik. Bu durumda birinci ve ikinci satırın mânâsı bir bütünlük arzetye ve problem bir ölçüde çözülmektedir.

İkinci satırda yer alan ve bizim *seca* şeklinde okumayı tercih ettiğimiz kelimeye, Kâşgarlı Mahmûd'un *Dîvânu Lüğâti't-Türk*'ünde, Oğuz lehçesinde bir "kuş" türü mânâsı verilmektedir (Divan Lughat at-Türk, 2005:906). *Dîvânu Lüğâti't-Türk*'te "*secâ*" şeklinde geçen bu kelime, gerçekte Oğuz lehçesinde "*seçe*", Kıpçak lehçesinde "*çipçik*" denen "kuş"tan başkası değildir; günümüz Türkiye Türkçesinde ise aynı kuşa "*serçe*" denmektedir.

1.3. Üçüncü satır ise, *سحان ار اردم* "*Secan er erdim*" şeklinde okunabilir. Ancak bu satırda da, ikinci satırda olduğu gibi, asıl metinle alâkasının bulunmadığını düşündüğümüz, gelip geçen insanlar tarafından yapıldığı anlaşılan birtakım çizikler bulunmaktadır. Dolayısıyla, ilk kelimenin başına bir 'l' (elif) harfi eklenmiş olmalıdır. Bu durumda ilk kelimeyi *aşican* şeklinde okumak mümkündür. "*Aşican*", *Dîvânu Lüğâti't-Türk*'te Çin'e giden yol üzerinde bir *şehir* adı olarak geçmektedir (Divan Lughat at-Türk, 2005, s. 106). Üçüncü satırı *Aşican er erdim* şeklinde okuduğumuz takdirde, kişinin *Aşican* şehrine gittiği ve orada birtakım kahramanlıklarda bulunduğu gibi bir mânâ çıkmaktadır. Oysa üç satır birlikte değerlendirildiğinde, böyle bir durumun söz konusu olmadığı görülür. Diğer taraftan, ilk iki satırla üçüncü satırın paleografik özellikleri hemen hemen aynıdır. Şu da var ki, ikinci satırdaki "*seca*" kelimesi ile üçüncü satırda geçen "*secan*" veyâ "*aşican*" kelimesi yazım ve mânâ bakımından birbirine benzemektedir. Dolayısıyla birinci ve ikinci satırla üçüncü satır bir bütünlük arz etmektedir.

Resim 1: Çiyin-Taş Yazıtı genel bir görünüm.

Resim 2: Çiyin-Taş Yazıtının çiziminden genel bir görünüm.

Üç satır birlikte değerlendirildiğinde, "üç kişinin altı serçeyi öldürmesi"nin ne mânâsı var ve bundan nasıl bir kahramanlık çıkar şeklinde bir soruyla karşı karşıya kalıyoruz. Öte yandan, başka bir soru da şudur: Oğuz lehçelerinde kullanılan "*serçe*" kelimesi, Çağataylar döneminde ve daha sonra Tanrı Dağları'nda hâkimiyeti ellerine geçiren Kıpçaklar tarafından kullanılan "*çipçik*" veyâ "*tarançı*" kelimeleriyle aynı anlamda mı kullanılıyordu? Bu konuda şimdilik yeterli bilgiye sâhip değiliz. Belki Tanrı Dağları'nda Kıpçak lehçesiyle konuşan boylar arasında Oğuz boylarından bazı unsurlar da karışmış ve söz konusu satırlar bunlar tarafından yazılmıştı.

XIII-XVI. yüzyıllarda Türkistan'da yaşayan şehirli halk (Türk, Tohar, Fars, Tacik vb.) ile konar-göçer Türk ve Moğol boylarının etnik ve kültürel açıdan karışmaları neticesinde yeni etnik grupların ortaya çıktıklarını, bu etnik-kültürel kaynaşmada Oğuz boylarının da büyük bir rol oynadıklarını biliyoruz (Mokeev, 2010:38-58). Dolayısıyla Oğuzlar tarafından kullanılan "*secâ*" kelimesi, Tanrı-Dağlarındaki bazı halklar arasında "*çipçik*" veya "*tarançı*" kelimesiyle eş anlamlı olarak kullanılmış olabilir. Şu hâlde, "*secâ*" kelimesi sadece küçük bir kuş adı olmak yerine, burada yaşayan bir boyun totemi veyâhut bir etnik grubun adı da olabilir. Söz konusu satırları değerlendirirken böyle bir ihtimâli de göz önünde tutmak gerektiği düşüncesindeyiz. Ancak bu konuda elimizde henüz yeterli veri ve bilgi bulunmadığını bilhassa belirtmeliyiz.

Fakat burada dikkat edilmesi gereken bir husus daha vardır: Orta-çağlarda Doğu Türkistan'ın Kulca ve İli bölgelerinde ziraatle uğraşan halka da "tarançı" deniliyordu (Radlov, 1989:100-101). Bu durumda incelediğimiz yazıtta geçen "secâ" kelimesi ile "tarançı" kelimesi arasında bir anlam birlikteliği ihtimâli zayıflamaktadır. Çünkü Kulca ve İli halklarına "tarançı" denmesi, onların sâdece tarımla uğraşmaları ile ilgiliydi (Divan Lughat at-Turk, 2005:374). Dolayısıyla biz, incelediğimiz yazıtların siyâsî ve askerî muhtevâlı olduklarını düşünüyoruz. Bununla birlikte, bu muhtevâyı, tarihî hâdiselere ve kronolojik verilere dayanarak açıkça ortaya koymak oldukça zor gözüküyor.

Bu noktada söz konusu zorluğu aşmak, "seca" veyâ "aşican" kelimelerine dâir daha sağlıklı yorumlara gitmek için, sâdece bu iki kelime üzerinde zihin yormak yerine, bölgeden elde edilen başka yazıtlarla eski Türk yazıtlarında geçen kelimeleri ve söz varlıklarını da incelemek; böylece, yapılacak mukayeseler ve değerlendirmelerle konuyu bir nebze de olsa aydınlatmaya çalışmak yerinde olacaktır.

Bizce yukarıda zikredilen üçüncü satırın ilk kelimesinin başınca bulunan l (elif) harfi, daha önce de belirtildiği üzere, sonradan eklenmiş veyâ çizilmiştir. Yukarıda da belirtildiği gibi, incelenen yazıtın paleografik özellikleri, Karahanlılardan sonra bölgeye hâkim olan Çağataylar döneminde gelişmiş olan *nesih* ve *ta'lik* yazı stiline çok benzemektedir. Bu yazı stiline, İslâm dünyasının birçok yerinde olduğu gibi, Türkistan'da da *nesta'lik* denilmiştir (Tabaldiev ve Belek, 2009:336). Bu sebeple, Türkistan'da *nesta'lik* yazı stiline yazılmış kitâbeler ve yazıtlar da taranarak, *secâ* veyâ *secân* (yâhut *ascan*, *aşican*) kelimelerini aramamız gerekti. Bu hususta Çağataylar dönemi ile daha sonra bölgeye hâkim olan Timurlular dönemine âit son derece önemli veriler bulunmaktadır. Bilhassa Timurlular âilesi adına dikilen *kitâbeler*, hem edebî ve hem de *târihî* bakımdan muhteşem kaynaklar olarak dikkati çeker (Semenov, 1948:49-62). Söz konusu kitâbelerin muhtevâ bakımından Orhun kitâbelerine çok benzediklerini ve zengin bir kültürel mirasın taşıyıcıları olduklarını belirtmek gerekmektedir.

Çiyin-Taş yazıtlarında geçen "secâ", "secân" (*ascan*, *aşican*) kelimeleriyle ilgili taramamızı sürdürürken, Timurlular dönemine âit bir kitâbede oldukça ilgi çekici bilgilere ulaştık. Farsça tarihî kaynaklar üzerinde uzman olan Semenov tarafından okunan ve Emir Timur adına dikilen yeşim taşından yapılmış bir kitabe parçasında: "Bu taş Hakan Duva-Secâ-Han yerine Karşi'den getirildi" meâlinde bir cümle geçmektedir (Resim 3) (Masson, 1948:63).

Resim 3: Emir Timur'un yeşim taşından yapılan kitâbesindeki "secâ" veya "secân" kelimesi geçen dördüncü satırdan alıntı (Masson, 1948:68).

Bu kitâbe, Semenov'dan sonra M.E. Masson tarafından da değerlendirmeye alınmış ve Semenov'un "secâ" şeklinde okuduğu ibâre, *دوا سجان حان* "Duva Secân Han" şeklinde ve doğru olarak okumuştur (Masson, 1948:68-69). Nitekim yukarıdaki yazıda (Resim 3), "secâ"nın sonundaki ن (nun) harfi, س ve ح (s ve h) olarak görülen harflerin üzerine oturtulmuş gözükmektedir. Masson'a göre "secân", Moğollar tarafından kullanılan "setsen" unvanıyla aynı anlama gelmekte ve XIV-XV. yüzyıllarda *ulusbeği* bölge yöneticileri ve üst rütbeli Moğollar tarafından unvan olarak kullanılmakta idi (Vladimirtsov, 1934, s. 138; Masson, 1948:68-69). Masson ayrıca, Moğollardaki "setsen" kelimesinin Eski Türkçede "bilge" anlamına geldiğini; Arap ve Fars coğrafyacıların bu kelimeyi *سجان* (*secân*) şeklinde

yazıldıklarını; Mirhond'un *روضة الصفا* (*Ravzatu's-Safâ*)'sında ise aynı kelimenin *جيجن* (*cicin*) şeklinde yazıldığını belirtir (Masson, 1948:68-69).

Emir Timur adına dikilen yeşim taşlı kitâbede geçen “*secân*” terimi dolayısıyla, Moğolların sosyal hayatı, Timurluların Moğolistan seferleri (Barthold, 1963:79) ve bir zamanlar Maverâünnehir siyasetini ve ekonomisini ciddi şekilde etkileyen konar-göçer Türk-Moğol boyları üzerinde durulmuştur. Bu çerçevede verilen bilgilerden, Timur ve Timurîlerin 1370-1425 yılları arasında Mogolistan'daki *Tanrı Dağlarına* yönelik bir kaç sefer gerçekleştirdiklerini (Hrestomatiya, 2007:229-291); Timur adına dikilen yeşim taşlı kitâbenin ise, 1425'te torunu Uluğ-Beğ tarafından Isık-Göl'den (*Cete*) Maverâünnehr'e getirildiğini öğreniyoruz (Barthold, 1963:86).

Timurluların siyâsî ve ekonomik bağlantıları ve Emir Timur'un yeşim taşlı kitâbesinde geçen “*secân*” tâbiri ile *Çiyin-Taş* yazıtındaki “*secân*” kelimeleri arasındaki mânâ benzerliği oldukça ilgi çekicidir. Ancak târihî bilgiler göz önüne alındığında, bu durumun pek de şaşırtıcı olmadığını belirtmemiz gerekir. Çünkü ulaşılan târihî bilgiler, *Çiyin-Taş* yazıtının bulunduğu mevkiin, Timurîlerin *İli* tarafına sık sık düzenledikleri seferlerin geçiş güzergâhında yer aldığını ortaya koymaktadır. Nitekim Timurlularla Moğollar arasında vukû'bulan ilk savaş, *Çiyin-Taş* yakınında bulunan ve günümüzde *Boom* adıyla bilinen geçitte gerçekleşmiş; Emir Timur burada Moğolları büyük bir bozguna uğratmıştır. Daha sonra Timur, buradan *Çiyin-Taş* yoluyla Koçnar-Başı'na geçmiş (Koçkor), oradan da Özkent'e dönmüştür (Barthold, 1963: 81-82).

Bu bilgiler, *Çiyin-Taş* yazıtı yazarlarının, Timur ordularına mensup askerler olmaları ihtimâlini güçlendirmektedir. Diğer taraftan, yazıtın birinci satırını oluşturan *اوج كشي كلوب* (*Üç kişi kelüb*) ifâdesi, yazıtı yazanın buranın yabancı olduğunu açıkça göstermektedir. Kezâ, ikinci satırını oluşturan *التي سجا الرت* (*Altı seca ölürti*) ifâdesi ise, bizce, burada öldürülen altı kişinin yüksek rütbeli Moğol yetkililer olduklarını anlatmaktadır. Bu varsayımdan hareketle, *Çiyin-Taş* yazıtının Timurlular devrine âit olduğunu ileri sürmek imkân dâhilinde girmektedir.

Ancak burada gözardı edilmemesi gereken bir nokta vardır: Timurlulara karşı çıkan Türk boylarının yöneticisi durumunda bulunanların, “*setsen*” unvânını kullanıp kullanmadıkları. Bu hususta net bir şey söyleyemiyoruz. Bununla birlikte, bu ibârenin, XIII-XIV. yüzyıllarda Türk boyları arasında kullanılmaya başlandığı; ancak kelimenin daha ziyâde “*çeçen*” veya “*çeçan*” şeklini aldığı bilinmektedir (Niyazi, 2011:523). Bu dönemde “*çeçan*” kelimesi halk arasında “*adı geçen, itibarlı, sözü geçen*” kimseler için kullanılıyordu. Nitekim Kırgız efsanelerinde, “*Ceerençe Çeçen*” adında birinin varlığını biliyoruz. Fakat bu kelimenin, bir unvan olarak XIII-XIV. yüzyıllarda konar-göçer Türk boyları yöneticileri tarafından kullanılıp kullanılmadığı konusunda elimizde net bilgiler bulunmamaktadır.

Çiyin-Taş Yazıtının Orijinal Metni:

اوج كشي كلوب
التي سجا الرت
اسحا ار اردم

Okunuşu:

№ 1: *Üç kişi kelüb*
Altı secâ[n] ölürti
№ 2: *Secan er erdim*

Tercümesi:

Üç kişi gelip
 Altı secân öldürdü
 Secân'a kahramanlık ettim (onları öldürüp kahraman oldum).

Metnin üçüncü satırının ilk kelimesinin başında bulunan ' (elif) harfinin, metne sonradan eklendiği yönündeki düşüncemizi yukarıda ifade etmiştik.

Sonuç

Çiyin-Taş yazıtı, paleografik olarak ve genel itibariyle "nesta'lik" yazı stilinde yazılmıştır. Muhtevâ ve üslûp bakımından eski Köktürk yazıtlarına oldukça benzemektedir. Meselâ, Yenisey'deki 11 numaralı Begre yazıtında şöyle denir: "3)...beş yigirmi yaşında tabgaç kanga bardım. Er erdemim için alpün altın-kümüş, egri tebe, elede kişi kazgandım.." Yâni "On beş yaşımdayken Çin'e sefere gittim. Kahramanlığım için bol miktarda altın-kümüş, deve, köle, câriye kazandım" (Malov, 195:33; Useev, 2011:426-427). Aktarılan metnin üslûp ve muhtevâsı ile Çiyin-Taş yazıtının üslûp ve muhtevâsı karşılaştırıldığında, arada büyük bir benzerlik bulunduğu açıkça görülür. Çiyin-Taş yazıtı ile ilgili ileride yapılacak araştırmaların, mevcut bilgilerimize yenilerini ilâve edeceği muhakkaktır.

Kaynaklar

- Alimov, R. - Tabaldiyev, K. - Belek, K., "A Newly Discovered Turkic Inscription in the Tian Shan Region: The Chiyin Tash Rock Inscription", *Altai Hakpo* 20, s. 187-195, The Altaic Society of Korea, 2010.
- Barthold, V. V. *Soçineniya*. 1. cilt, İzdatel'stvo Akademiya Nauk SSSR, Moskova-Leningrad. 1963.
- Hrestomatiya Po Drevney i Srednevekovoy İstorii Kırgızstana* (ed. T. Cumanaliyev), Cilt 1-2, Bişkek 2007.
- Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Ligat-it-Türk Tercümesi*. C. I, II, III, IV (çev. Besim Atalay), 4. baskı, Ankara 1998.
- Kraçkovskaya, V. A., "Evaluysiya Kuficeskogo Pis'ma v Sredney Azii", *Egigrafika Vostoka*. III. İzd. Nauk SSSR. Moskova 1919, s. 3-27.
- Mahmud Al-Kashgari, *Divan Lughat at-Turk* (translated with İntroduction by Z. A. Auezova, index by R. Ermers), Almaty "Daik-Press" 2005.
- Malov, S. E., *Eniseyskaya Pis'mennost Tyurkov. Teksti i Perevodı*. İzd. Akad. Nauk SSSR, Moskova-Leningrad 1952.
- Masson, M. E., "Tretiy Kusok Nefritovogo Namogil'nika Timura", *Epigrafika Vostoka*, Moskova-Leningrad 1948. s. 62-75.
- Mokeyev, A., *Kırgızı na-Altaye na-Tyan-Şane*, KTMÜ yayımları, Bişkek 2010.
- Nastiç, V. N., "Arabskie i Persidskie Nadpisi na Kayrasah s Gorodişa Burana", *Kırgızıya Pri Karahanidah*, Frunze 1983, s. 221-234.
- Niyazi, *Nevâyi'nin Sözleri ve Çağatayca Tanıklar (El-Lugatu'n-Neva'iyye ve'l-İstişhadatu'l-Cagata'iyye)*, Giriş-Metin-Dizinler-Tıpkıbası (haz. Mustafa S. Kaçalın), Ankara 2011.
- Radlov, V. V., *İz Sibirii*, Moskova 1989.
- Semenov, A. A., "Nadpisi na Nadgrobiyah Timura i Ego Potomkov v Gur-i Emire", *Epigrafika Vostoka*, Moskova-Leningrad 1948, s. 49-62.
- Tabaldiev, K. - Belek, K., *Pamyatniki Pis'mennosti na Kamne Kırgızstana*, Bişkek 2008.
- Useev, N., *Yenisey Cazma Estelikleri*, Bişkek 2011.
- Vladimirtsov, B. Y., *Obşestvennyy Stroy Mongolov*, Leningrad 1934.